

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕМОГРАФІЇ ТА СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ**

Шишкін Владислав Сергійович

УДК 314.18 : 316.42

**ЛЮДСЬКИЙ РОЗВИТОК: ОЦІНКА ТА ОСНОВНІ НАПРЯМИ
ПІДВИЩЕННЯ ЙОГО РІВНЯ**

Спеціальність 08.09.01 – Демографія, економіка праці, соціальна економіка і
політика

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата економічних наук

Київ –2004

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Інституті демографії та соціальних досліджень НАН України

Науковий керівник член-кореспондент НАН України, доктор економічних наук, професор **Лібанова Елла Марленівна**, Інститут демографії та соціальних досліджень Національної академії наук України, заступник директора, завідувач відділу людського розвитку

Офіційні опоненти доктор економічних наук **Ревенко Андрій Пилипович**, Інститут економічного прогнозування НАН України, головний науковий співробітник

кандидат економічних наук **Палій Олена Михайлівна**, Національна академія державного управління при Президентові України, доцент кафедри європейської інтеграції

Провідна установа Київський національний економічний університет Міністерства освіти та науки, кафедра управління персоналом

Захист відбудеться 8 грудня 2004 р. о 16³⁰ на засіданні спеціалізованої вченої ради Д.26.247.01 Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України за адресою: 01011, м. Київ, вул. Панаса Мирного, 26

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України за адресою: 01011, м. Київ, вул. Панаса Мирного, 26

Автореферат розісланий “___” листопада 2004 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат економічних наук

Л.М. Черенько

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. З моменту здобуття Україною незалежності та відмови від старої соціально-економічної системи гостро постало питання про вибір стратегії подальшого розвитку держави. Необхідність проведення економічних реформ з орієнтацією на зростання добробуту народу зумовило обрання концепції сталого людського розвитку як основи подальшого розвитку українського суспільства. Останнє викликало необхідність досконалого вивчення всіх аспектів людського розвитку для розробки такої стратегії та втілення її в життя.

Зростання значення проблем людського розвитку в сучасному світі обумовлено, перш за все, посиленням соціальної орієнтації економіки у розвинутих країнах та загостренням проблем нерівномірності розвитку населення як розвинутих країн, так і тих, що розвиваються. Процес розвитку розглядається не тільки як зростання обсягу матеріальних благ та послуг, досвід свідчить, що характеристиками розвитку не можуть бути лише традиційні макроекономічні показники, зокрема обсяг валового внутрішнього продукту та середньодушовий дохід.

Згідно з сучасними принципами формування ефективної соціально-економічної стратегії всіх без винятку демократичних держав чільне місце відводиться забезпеченню пріоритету людського розвитку, тобто необхідності забезпечення розвитку людини в інтересах людини і власними силами людини. Досягнення цієї мети передбачає створення сприятливого з позицій людського розвитку середовища – економічного, політичного, екологічного.

Для порівняння стану людського розвитку різних країн світу ООН застосовує спеціальні індекси, що базуються на характеристиках суспільного здоров'я, освіти і матеріального добробуту населення. Таким чином, стан людського розвитку кожної країни (і окремих регіонів в межах країн) набуває певного кількісного виміру. Проте, відсутність уніфікованої концепції людського розвитку та неможливість механічного застосування міжнародної методики побудови інтегрального показника людського розвитку в умовах української інформаційної бази гальмує розробку виваженої державної політики з цих питань.

Саме тому на сучасному етапі надзвичайно актуальними є наукові дослідження щодо розробки уніфікованих підходів до оцінки рівня людського розвитку та його базових аспектів, виявлення закономірностей та факторів, що визначають його рівень, а також обґрунтування шляхів та ефективних механізмів забезпечення сталого розвитку людського потенціалу.

Дослідження проблем розвитку людського потенціалу є порівняно новим науковим напрямом економічної науки. Проте, на сьогодні вже існують певна методологічна, методична та інформаційна бази з цього питання. Значний внесок у розробку теоретичних та практичних аспектів дослідження людського

розвитку належать А. Сену, Г. Лучтер, Т. Г. дель Вал Іралі, Махбаб уль Хаку, К. Пуерто Гілу, С. Валентею, О. Кузнецовій, Л. Нестерову, А. Саградову. В Україні проблемами розробки концепції та методології дослідження людського розвитку займалися такі вчені, як О. Власюк, О. Грішнова, А. Єріна, І. Калачова, Е. Лібанова, О. Макарова, О. Палій, С. Пирожков, А. Ревенко, В. Стешенко та інші.

Разом з тим залишаються нерозв'язаними проблеми методологічного та методичного характеру щодо розрахунку інтегрального показника людського розвитку. Конкретні заходи державної політики з метою сприяння розвитку людського потенціалу з урахуванням регіональних відмінностей у рівнях людського розвитку та його базових аспектів потребують розробки та обґрунтування. Недосконала державна політика сприяння розвитку людського потенціалу може призвести до подальшого його зниження, загострення диспропорцій у розвитку регіонів країни.

Наукова актуальність зазначеної проблеми обумовила вибір теми, визначила мету, завдання та структуру дисертаційної роботи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації тісно пов'язана з науково-дослідними роботами, що проводяться в Інституті демографії та соціальних досліджень НАН України, "Людський розвиток регіонів України: аналіз та прогноз" (комплексне фундаментальне дослідження) – номер державної реєстрації 0103U005480; Раді з вивчення продуктивних сил України НАН України: 3.1.5.63 "Схема (прогноз) розвитку і розміщення продуктивних сил України та її регіонів (областей) на тривалу перспективу" (комплексне фундаментальне дослідження) – номер державної реєстрації 0100U11000657. Роль здобувача в цих розробках полягала в оцінці сучасних проблем розвитку людського потенціалу в Україні, аналізі їх тенденцій у регіональному аспекті, розробці та обґрунтуванні конкретних пропозицій щодо сприяння сталому розвитку людського потенціалу, побудові комплексної системи показників людського розвитку.

Крім того, тема дисертації пов'язана з рядом НДР, які виконувалися в Раді з вивчення продуктивних сил України НАН України на замовлення Державного комітету статистики України:

- "Методичне забезпечення інтегральної оцінки розвитку регіонів", номер державної реєстрації 0201U004920 (робота виконувалася з 04.2000 р. по 12.2000 р.). Роль здобувача полягала у розробці методологічних підходів до побудови інтегрального показника;

- "Створення комплексної системи показників регіональної статистики", номер державної реєстрації 0101U004237 (робота виконувалася з 01.2001 р. по 12.2001 р.). Роль дисертанта – це розробка методики відбору базових показників, які дають комплексну характеристику соціально-економічного розвитку регіонів;

- "Створення комплексної системи показників регіональної статистики", номер державної реєстрації 0103U008019 (робота виконувалася з 04.2002 р. по 12.2002 р.). Роль дисертанта – у розробці методики побудови інтегрального показника економічного розвитку регіонів України.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є розроблення методологічних та методичних засад комплексного аналізу проблем людського розвитку в Україні та практичних рекомендацій щодо їх вирішення. Відповідно до визначеної мети в дисертаційному дослідженні розв'язувалися такі завдання:

- уточнити та уніфікувати зміст та структуру концепції людського розвитку;
- розробити систему показників для характеристики розвитку людського потенціалу з урахуванням міжнародного досвіду в контексті вітчизняної статистичної інформації;
- обґрунтувати методологічні підходи до побудови інтегрального показника людського розвитку;
- створити методику оцінки людського розвитку країн транзитивної економіки для оцінки ефективності ринкових перетворень, що відбуваються в Україні;
- побудувати індекс людського розвитку для оцінки міри вікової, гендерної та регіональної нерівності;
- визначити та охарактеризувати основні проблеми у сфері людського розвитку за його базовими складовими;
- здійснити комплексну оцінку людського розвитку регіонів України;
- розробити конкретні заходи та пропозиції щодо забезпечення поступового та збалансованого зростання розвитку людського потенціалу в Україні.

Об'єкт дослідження – розвиток людського потенціалу України на тлі загальносвітових тенденцій, виявлення диспропорцій людського розвитку в гендерному, віковому та регіональному аспектах.

Предмет дослідження – методологія та методика комплексного аналізу розвитку людського потенціалу та політика підвищення його рівня.

Методи дослідження – статистичні групування та індексний метод (під час визначення специфічних груп країн та регіонів для аналізу рівня людського розвитку та його базових аспектів); статистичне моделювання: побудова рекурентних моделей (під час розробки ієрархічної системи показників для оцінки рівня людського розвитку, відбору показників та визначення ваг цих показників для побудови інтегрального показника людського розвитку); порівняльний та факторний аналізи (для виявлення тенденцій розвитку людського потенціалу та його окремих аспектів), кластерний аналіз (під час визначення однорідних груп країн та регіонів за рівнем людського розвитку) .

Наукова новизна одержаних результатів. До найбільш вагомих результатів дисертаційної роботи, які визначають її новизну та виносяться на захист, належать такі:

- уточнено та уніфіковано концепцію розвитку людського потенціалу, яка, на відміну від попередніх підходів, охоплює всі сторони життєдіяльності людини, що дає змогу використовувати її як теоретичне підґрунтя розбудови демократичної держави із соціально орієнтованою економічною системою;
- розроблено нові ієрархічні системи показників оцінки розвитку людського потенціалу відповідно до сформованої концепції людського розвитку як для зіставлення з іншими країнами, так і для оцінки рівня регіональної диференціації в межах країни;
- поглиблено методику відбору базових показників та обчислення ваг інтегральних показників окремих аспектів людського розвитку з використанням методів факторного аналізу, що дозволяє уникнути упередженості під час вибору показників, яка притаманна іншим методам, зокрема експертній оцінці;
- зроблено критичний аналіз міжнародних методик побудови інтегрального показника людського розвитку з диференціацією за статтю, віком та регіоном проживання та проведена їх адаптація до умов України;
- вперше проведено порівняльну оцінку рівня людського розвитку країн з економікою перехідного типу, що дозволило визначити напрями вдосконалення державної політики за основними аспектами людського розвитку;
- визначені та проаналізовані основні проблеми в базових аспектах людського розвитку по Україні в цілому та для груп регіонів;
- сформульовано та обґрунтовано пропозиції щодо напрямів зростання людського потенціалу на державному та регіональному рівнях.

Практичне значення одержаних результатів. Висновки і рекомендації, що містяться в дисертації, мають важливе практичне значення для оцінки проблем людського розвитку як в цілому, так і за його базовими аспектами, визначення основних напрямів державної політики, вдосконалення конкретних програм сприяння сталому зростанню рівня розвитку людського потенціалу в Україні. Наукові розробки здобувача реалізовані в діяльності державних і недержавних установ, зокрема в Державному комітеті статистики України (Довідка № 15/03/5-3/166 від 17.05.2001 р. та довідка № 15/03/5-3/166-1 від 17.05.2001 р.), Світовому банку (підтверджено довідкою від 15.05.2000 р.), Програмі розвитку ООН в Україні (підтверджено довідкою від 12.10.2004 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження є оригінальною, одноосібно виконаною науковою працею. Результати, що викладені в дисертації та авторефераті, належать авторові. Здобувачем самостійно виконано комплексне дослідження розвитку людського потенціалу в Україні з введенням нових методологічних та методичних підходів до аналізу, запропонована власна система показників розвитку людського потенціалу та розроблені

методики його оцінки за допомогою інтегрального показника. Вперше здійснено порівняльну оцінку людського розвитку країн транзитивної економіки за спеціально розробленим інтегральним показником. Рекомендації та пропозиції, розроблені автором, мають не лише наукове, а й практичне значення, можуть в подальшому бути використані для аналізу стану і тенденцій розвитку людського потенціалу в Україні та її регіонах, а також під час розробки заходів державної соціально-економічної політики та конкретних програм.

Апробація результатів дисертації. Висновки і пропозиції дисертації доповідались та обговорювались на міжнародних науково-практичних конференціях та семінарах, а саме:

Міжнародна науково-практична конференція "Суспільно-географічні проблеми розвитку продуктивних сил України", – Київ, 13–16 травня 1999 рік; Міжнародна науково-практична конференція "Статистика в країнах з перехідною економікою" – с.м.т. Гурзуф, 24–29 вересня 2000 рік; Науково-практичний семінар "Національна система показників, що характеризують людський розвиток", – Київ, 28 травня 2001 рік; Національна конференція "Статистика України: стан та перспективи розвитку", – Ялта, 17–21 вересня 2001 рік; Міжнародна науково-практична конференція "Мотивація трудової діяльності в умовах формування конкурентного середовища", – Хмельницький, 10–13 червня 2003 рік.

Публікації. За результатами виконаних досліджень опубліковано 9 одноосібних наукових праць у наукових фахових виданнях загальним обсягом 3,6 д.а.

Структура і обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Її повний обсяг становить 186 сторінок. Робота містить 17 рисунків, з них 2 займають повні сторінки, 12 таблиць, з яких одна займає повну сторінку, 15 додатків розташовано на 156 сторінках. Список використаних джерел включає 136 найменувань, викладених на 12 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У першому розділі *“Теоретико-методологічні основи концепції людського розвитку”* на основі систематизації еволюції зарубіжної та вітчизняної наукової думки уніфіковано концепцію людського розвитку, розроблено стратегію її реалізації в Україні, удосконалено методологічні підходи до інтегральної оцінки рівня людського розвитку.

Необхідно відрізнити концепцію людського розвитку від розвитку людських ресурсів: у сучасних теоріях у центрі уваги знаходиться людський капітал, центральним елементом концепції людського розвитку є людський потенціал, який за своїм охопленням значно ширший, ніж виробничі можливості. В концепції розвитку людських ресурсів людина розглядається як

засіб збільшення виробництва предметів споживання. На противагу цьому в концепції людського розвитку люди – це ціль, і забезпечення їхнього добробуту без загрози життю майбутніх поколінь є кінцевим і єдиним завданням розвитку.

Теорія розвитку людських ресурсів розглядає людей як "людський капітал", тобто лише як один з факторів виробництва поряд з фізичним капіталом або природними ресурсами. Таким чином, коли уряд здійснює інвестиції в охорону здоров'я або освіту, значущість цих інвестицій оцінюється за їхньою економічною віддачею. Концепція людського розвитку трактує цей прогрес як цінне досягнення саме по собі, незалежно від того, чи веде він до зростання виробництва чи ні.

Людський потенціал, наприклад рівень здоров'я або знань, – більше, ніж простий засіб досягнення добробуту людей. Він є невід'ємним компонентом добробуту людей. Зрештою корінне розходження полягає в засобах і цілях. Для прихильників розвитку людських ресурсів ціль – це виробництво товарів і послуг, тоді як для прихильників розвитку людини зростання людського потенціалу і є власне метою. Потенціал може, безумовно, призвести до збільшення продуктивності і доходу, але вони мають цінність тільки тоді, коли дійсно впливають на зростання добробуту людей. У рамках концепції людського розвитку пріоритети розставляються по своїх місцях.

Парадигма сталого людського розвитку виходить із пріоритету людського життя. Людське життя є цінністю не лише тому, що люди можуть робити матеріальні блага, якими б важливими вони не були. Виключається також нерівноцінність життя окремих людей. Жодне немовля не може бути приречене на коротке чи безпросвітне життя лише внаслідок своєї класової, національної, територіальної приналежності або статі.

Універсальність життєвих потреб є тим, що об'єднує сучасні і майбутні завдання людського розвитку, зокрема збереження і відновлення навколишнього середовища. Найбільш вагомим аргументом на користь захисту навколишнього середовища є етична необхідність гарантувати поколінням майбутнього збереження тих природних ресурсів, що були в розпорядженні їхніх попередників. Цією гарантією є досягнення "сталого розвитку". Сталість, однак, навряд чи має сенс, якщо вона означає стабільність низьких життєвих можливостей: не може бути метою усталеність людських втрат, нестатків та злиднів. Таким чином, людський розвиток і сталість цього процесу є найважливішими компонентами однієї і тієї ж універсальності життєвих потреб. Ці дві сторони концепції не суперечать одна одній, оскільки вони є частинами загального цілого. Виходячи з такої концептуальної основи, сталість у широкому розумінні є справедливим розподілом можливостей розвитку між нинішнім і майбутнім поколіннями. Однак, етика універсальності чітко вимагає справедливості як для різних поколінь, так і для представників одного покоління.

Ця справедливість є рівністю можливостей, але не обов'язково рівністю кінцевих результатів. Кожній людині і кожному поколінню надається лише можливість оптимального використання своїх потенційних здібностей. Як вони використовують реально свої можливості і які результати отримують, залежить від їхнього власного вибору. Суспільство має забезпечити можливості такого вибору як за теперішнього часу, так і в майбутньому.

Універсальність життєвих потреб – потужна ідея, що дає філософське обґрунтування багатьом напрямам сучасної політики, основа пошуку шляхів задоволення основних потреб людини. Вона вимагає створення такого світу, у якому жодна дитина не залишиться без освіти, жодній людині не буде відмовлено в медичній допомозі, в якому кожен зможе розвинути свої потенційні здібності. Універсальність означає підвищення відповідальності людей. Вона захищає всі основні права людини – як економічні і соціальні, так і політичні, вимагає відсутності дискримінації людей за статтю, віросповіданням, расою та національністю. Увага сконцентрована безпосередньо на людях з повагою до суверенітету держав, але лише за умови, що ці держави поважають права своїх власних громадян. Універсальність захищає рівність можливостей, а не рівність доходів, хоча в цивілізованому суспільстві кожному має бути гарантований мінімальний дохід.

Багатство має важливе значення в житті людей. Однак виняткова концентрація на ньому є помилковою з двох причин:

по-перше, нагромадження багатства не є необхідним для виконання всіх людських бажань. Окремі люди і суспільства можуть вибирати такі напрями розвитку, що взагалі не вимагають багатства. Суспільству не обов'язково потрібно багатство для встановлення демократії. Гроші не є необхідною передумовою поваги членів кожної конкретної родини, рівності прав чоловіків та жінок або представників різних етносів у суспільстві. Цінні культурні і соціальні традиції можуть підтримуватися і підтримуються за будь-яким рівнем доходу.

по-друге, людські бажання сягають далеко за межі економічного добробуту. Люди можуть прагнути не тільки матеріального достатку, а й довгого здорового життя, отримання гідного рівня освіти, можливості вільно брати участь у житті суспільства тощо.

Національне багатство може розширити можливості вибору для людей. Визначальним тут є не саме по собі багатство, а те, як його використовують різні країни. І доки суспільство не усвідомить, що основне його багатство – це люди, доти надмірне виробництво матеріальних благ буде затуляти справжні кінцеві цілі збагачення життя людей.

Цей конфлікт між максимальним нагромадженням багатства і людським розвитком не є абстрактною науковою проблемою, цей конфлікт – реальний. Хоча існує певна кореляція між матеріальним достатком і добробутом людей,

вона занадто часто порушується в багатьох суспільствах. Багато держав мають високі рівні ВВП на душу населення, але невисокі показники людського розвитку і навпаки. Країни, що мають приблизно однаковий рівень ВВП на душу населення, можуть розрізнятися за характеристиками людського розвитку, залежно від використання свого національного багатства. Максимальне нагромадження багатства і збагачення життя людей можуть не збігатися.

На світовому рівні поступальний людський розвиток потребує нової глобальної етики. Визнання універсальності життєвих потреб і концепція спільного виживання мають привести до такої політики, яка буде спрямована на створення більш справедливого світового порядку, що ґрунтується на фундаментальних світових реформах. Будь-яка стратегія розвитку поєднує кілька цілей, серед яких – прискорення економічного зростання, зменшення абсолютної бідності та запобігання подальшому погіршенню стану природного середовища. Орієнтація на пріоритет людського розвитку передбачає кластеризацію зазначених цілей навколо центральної мети розширення можливостей людей.

У другому розділі *“Методичне забезпечення інтегральної оцінки людського розвитку”* розглядаються існуючі методики оцінки рівня людського розвитку, визначаються основні напрями їх вдосконалення, використовується розроблена автором методика оцінки рівня людського розвитку та результати адаптації існуючих міжнародних методик до інформаційної бази України.

Аналіз практичного досвіду побудови інтегральних показників людського розвитку дозволив сформулювати основні критерії, яким вони мають відповідати:

1. Необхідно, щоб система показників найповніше відображала концепцію людського розвитку.
2. Складові частини індексу людського розвитку повинні мати самостійне значення для аналізу і порівнянь.
3. Показники мають нормуватися за простою формулою і мати чітку інтерпретацію.
4. Розрахунок індексу має бути негроміздким, а самий індекс – легко інтерпретованим.

Ці критерії були покладені в основу методики індексу людського розвитку країн з перехідним типом економіки. Показники, що входять у розрахунок індексу за даною методикою, у своїй більшості є у базі даних UNICEF TRANSMONEE. Схема інформаційної бази наведена на рис. 1.

Демографічний блок характеризує перебіг основних демографічних процесів у кожній країні: народжуваність (сумарний коефіцієнт плідності), смертність (стандартизований коефіцієнт смертності), міграцію (сальдо міграції). Використання саме цих показників зумовлено надзвичайною їхньою

інформативністю, а також стандартною схемою обчислення в країнах перехідного періоду. Показник загального демографічного навантаження характеризує демографічне явище, яке рік у рік набуває дедалі більшої ваги – постаріння населення. Крім показника сальдо міграції, для всіх інших показників демографічного блоку характерна значна інерційність. Тобто можна стверджувати, що демографічний блок характеризує досягнення країн у сфері людського розвитку за рахунок досягнень минулих років.

Блок здоров'я характеризує два аспекти:

- стан здоров'я населення країни;
- розвиток медицини.

Перший аспект вивчається за допомогою середньої очікуваної тривалості життя. У науковій літературі не існує одностайної думки щодо правильності такої інтерпретації цього показника, але більшість учених не бачать у цьому великої помилки. Другий аспект пропонується оцінювати за допомогою двох показників – коефіцієнта дитячої смертності та коефіцієнта смертності немовлят. Ці показники є найчутливішими індикаторами рівня розвитку медицини, прямим підтвердженням цього є значне їх зростання із самого початку соціально-економічної кризи.

Освітній блок. У період соціально-економічної трансформації відбувається розбудова нових відносин в усіх галузях суспільного життя. На перших етапах трансформації відбувається значний занепад усієї соціальної сфери, в тому числі і сфери освіти, оскільки зникає залежність між рівнем освіти та рівнем доходу. На відміну від глобального індексу людського розвитку під час оцінки освіти країн перехідного періоду більшого значення набуває не інтегральний показник охоплення всіма рівнями освіти, а часткові показники охоплення базовою, загальною середньою та вищою освітою, оскільки тільки збільшення всіх рівнів освіти свідчить про подолання кризи в цій галузі. До того ж, це збільшує вагу освіти в інтегральному показнику людського розвитку.

Блок доходу містить єдиний показник – ВВП на душу населення в доларах ПКС, тобто є точною копією складового індексу людського розвитку за методикою ПРООН. Вибір саме цього показника є досить серйозним компромісом, оскільки доцільніше було б використовувати реальні середньодушові доходи домогосподарств, перераховані за допомогою коефіцієнтів у долари ПКС. На жаль, у багатьох країнах, що належать до країн з транзитивною (перехідною) економікою, відсутні щорічні дослідження доходів та видатків домогосподарств, саме які є основним джерелом необхідної інформації. Показник ВВП на душу населення в доларах ПКС можна отримати зі щорічних доповідей про людський розвиток.

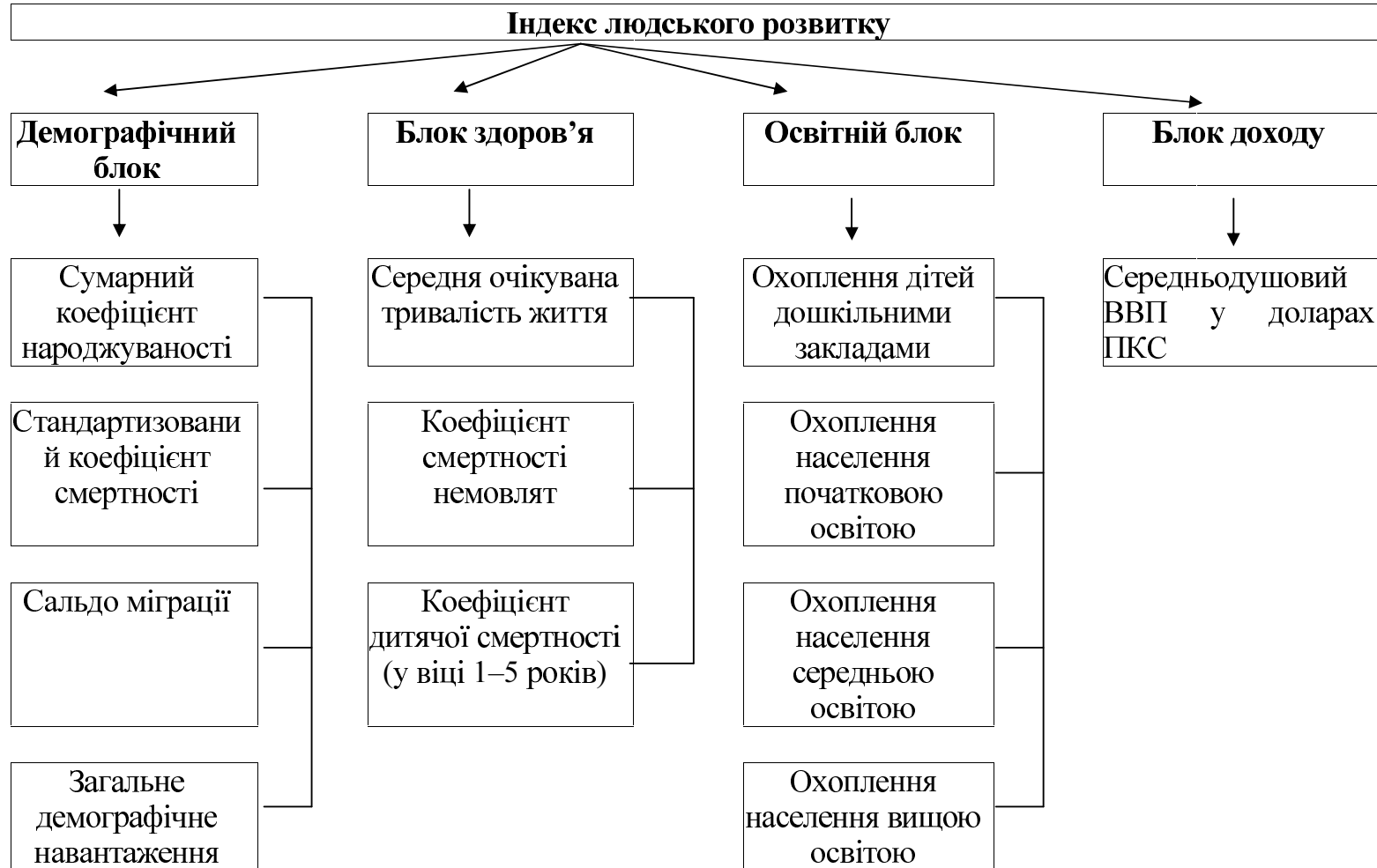

Рис. 1. Схема інтегральної оцінки людського розвитку країн з перехідним типом економіки.

Для визначення процентних ваг кожного блоку і кожного показника застосовується змішана процедура. Вага кожного показника всередині блоків визначається за коефіцієнтом кореляції. Формула має такий вигляд:

$$W_k = \frac{\sum_i r_{ik}}{\sum_k \sum_i r_{ik}},$$

де W_k – вага і-го показника всередині блоку;
 r_{ik} – коефіцієнт кореляції між і-м та k-м показниками.

Використання цієї формули дає змогу уникнути помилок, які трапляються під час опитування значної кількості експертів з багатьох показників. Для отримання ваг блоків в інтегральному показнику людського розвитку використовується методика експертних оцінок.

У цій методиці пропонується нормування показників шляхом розподілу їх на показник – стандарт. За стандарт пропонується брати:

- для стимуляторів людського розвитку максимальне, отримане хоча б в одній країні, значення показника;
- для дестимуляторів – мінімальне, отримане хоча б в одній країні, значення показника.

Після нормування показників індекс людського розвитку визначається за формулою:

$$I_{hd} = \sum_{k=1}^4 I_{kj} W_k,$$

де I_{kj} – узагальнюючий показник k-ого аспекту людського розвитку в j-тій країні;
 W_k – вага, з якою узагальнюючий показник k-ого аспекту враховується під час розрахунку інтегрального індексу людського розвитку.

Індекс може трактуватися подвійно: це шлях, який був пройдений державою до ідеалу, або який вона має пройти. Завдяки формі ієрархії можливий аналіз причин, через які рівень людського розвитку в даній країні відрізняється від ідеального. Аналіз у динаміці покаже, за рахунок чого змінюється рівень людського розвитку, що, у свою чергу, дає можливість прийняття державних рішень для нівелювання негативних явищ в окремих блоках людського розвитку. Також така форма індексу вможливує вивчення оптимального співвідношення між основними складовими людського розвитку і використанням цієї інформації для прийняття рішень у сфері регулювання структурних зрушень людського розвитку.

Цей показник людського розвитку є складовою частиною системи узагальнюючих показників, що запропоновані автором для визначення проблем людського розвитку в Україні як на рівні країн, так і всередині країни.

У третьому розділі “Оцінювання регіональних відмінностей людського розвитку” зроблено динамічний та просторовий аналізи рівня людського розвитку в Україні порівняно із загальними світовими тенденціями, досліджено

соціальну ефективність економічних реформ порівняно з іншими країнами, що проводять такі реформи, детально досліджено регіональну диференціацію людського розвитку в Україні.

Безперечним лідером серед країн з перехідною економікою за рівнем людського розвитку була Чехія, яка впродовж всього періоду дослідження займала перше місце. У 1991 році індекс людського розвитку Чехії склав 0,694, а у 2001¹ році – 0,727. Така значна перевага Чехії над іншими країнами з перехідною економікою пояснюється майже максимальними значеннями індексів рівня освіти та рівня матеріального добробуту.

Туркменистан демонстрував майже таку ж стабільність, але зі знаком мінус – 19 місце у рейтингу 1991 року, 22 – у 1995–1999 роках, у 2001 році його рейтинг підвищився на 1 місце. Значення індексу людського розвитку у 1991 році – 0,304; у 2001 році – 0,275.

Для більшості ж країн були характерні значні коливання індексу. Наприклад, Україна у 1991 році зі значенням індексу людського розвитку 0,537 займала 12 місце. Наступні два роки вона посідала 9 місце, а у 1994 році знову опинилася на 12 місці. Після цього почалося поступове зниження рейтингу України: у 1995–1996 роках – 15 місце, у 1997–1999 роках – 16 місце. У 2000–2001 роках Україна трохи підвищила свій рейтинг і зайняла у 2001 році 14 місце. Зниження рейтингу України протягом 1995–1999 років було цілком виправданим, бо зменшилось абсолютне значення індексу людського розвитку, який склав у 1999 році 0,375. У 2001 році індекс людського розвитку зріс порівняно з 1999 роком і становив 0,398.

Останні місця за інтегральним показником людського розвитку серед 22 країн, що вивчались, належали країнам Середньої Азії, незважаючи на те, що вони займали чільні місця за індексом демографічного розвитку. Їх “гегемонію” порушувала лише Молдова, якій за цей період належали місця з 16 по 21.

Рейтинг за індексом людського розвитку досить точно відображає, наскільки просунулися країни шляхом соціально-економічних реформ. Так, починаючи з 1993 року, місця з 1 по 4 посідали Чехія, Угорщина, Польща та Словаччина. Найвищі місця у рейтингу серед країн – колишніх республік Радянського Союзу належали Балтійським країнам. Зокрема, у 2001 році за індексом людського розвитку Естонія, випередивши Польщу, посідала 4 місце, Литва – 6, Латвія – 7.

Дослідження окремих груп країн з перехідною економікою за індексом людського розвитку дають досить цікаві результати. Так, у 1991 році високий рівень людського розвитку спостерігався у п'яти країнах: Чехії, Словаччині, Естонії, Білорусі та Вірменії. Три з цих країн були республіками колишнього СРСР. І якщо належність Естонії до чільної п'ятірки не викликає запитань, то поява тут Білорусі та Вірменії потребує додаткових пояснень. Білорусь

¹ Період дослідження визначався наявністю необхідних показників у базі TRANSMONEE

потрапила у цю групу завдяки високому рівню освіти та матеріального добробуту населення, а Вірменія – високому рівню демографічного розвитку та стану охорони здоров'я.

У 2001 році до країн з високим рівнем людського розвитку відносились шість країн: Чехія, Угорщина, Польща, Словаччина, Естонія та Литва. Тобто протягом періоду, що досліджується, лише три країни зберегли місце серед лідерів. Колишній Радянський Союз був представлений лише двома Балтійськими країнами.

У 1991 році група країн з низьким рівнем людського розвитку нараховувала вісім країн: Албанія, Румунія, Молдова, Азербайджан, Киргизстан, Таджикистан, Туркменистан, Узбекистан. Тобто, за виключенням двох країн, всі вони раніше були республіками Радянського Союзу.

У 2001 році ця група дещо збільшилася і до неї увійшло дев'ять країн: Молдова, Україна, Вірменія, Азербайджан, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Туркменистан, Узбекистан, і всі вони були колишніми республіками СРСР. Така динаміка є побічною характеристикою ефективності реформ, які проводяться державами.

Україна виглядає не найкращим чином, оскільки вона, незважаючи на зростання рейтингу, втратила місце серед країн із середнім рівнем розвитку. Основною причиною є погіршення макроекономічних показників, зокрема низьке значення ВВП на душу населення у доларах ПКС. Підвищення темпів зростання ВВП з поступовим збільшенням купівельної спроможності національної валюти виправить існуючі проблеми, але це справа не років, а скоріше десятиліть.

Дуже важливе значення для розробки виваженої соціально-економічної політики держави має оцінка регіональної диференціації людського розвитку. На концептуальному рівні методика розрахунку регіонального рівня людського розвитку передбачає:

- системний аналіз проблеми, її структурування та подання у вигляді ієрархії;
- кількісну оцінку пріоритетів такої ієрархії, що дає змогу визначити питомий внесок кожної з її структурних компонент у загальний результат;
- формування бази даних фактичного стану розвитку структурних компонент ієрархії стосовно конкретного об'єкта дослідження;
- розрахунок інтегрального регіонального індексу людського розвитку.

Для відбору показників у дисертації запропоновано використання *методу факторного аналізу*, перевагою якого є те, що він дає змогу визначити не тільки наявність зв'язку між окремими аспектами об'єкта, що досліджується, а й міру цього зв'язку. Найголовнішою відмінністю факторного аналізу від інших методів вимірювання зв'язку є те, що за його допомогою можливе визначення не тільки безпосередніх зв'язків (тобто таких, які, так би мовити, лежать на

поверхні), а й глибинних, та перехід від великої кількості показників до 3–5 латентних. Спираючись на спостереження за численними показниками, точніше на спостереження за їх коваріаціями, факторний аналіз дає можливість виявити найістотніші причини, а також системи та структури, що лежать в основі різнорідних явищ. Завдяки цьому факторний аналіз значно менше (порівняно з іншими методами) потребує попередніх гіпотез: достатньо найбільш загальної гіпотези щодо наявності певного порядку в об'єкті, що досліджується, – систематичного характеру. Після відбору за наведеною схемою було сформовано систему показників людського розвитку: ієрархічну структуру, на верхньому щаблі якої – узагальнюючий інтегральний показник регіонального людського розвитку, на нижньому – складові показники, які корелюють між собою. Кожний показник системи має самостійне значення і водночас є складовою узагальнюючого показника.

Оцінки рівня людського розвитку регіонів України у 1999–2002 рр. свідчать про наявність суттєвих відмінностей у рівнях розвитку регіонів. Так, лідером серед регіонів України за рівнем людського розвитку є місто Київ, це обумовлено високими показниками інтегральних показників базових аспектів людського розвитку. Всі інші регіони не відзначались такою стабільністю. І якщо значні коливання рейтингу міста Севастополя можна пояснити ненадійністю оцінок показників для такої незначної сукупності, то коливання рейтингу великих областей обумовлювались ступенем реалізації конкретних регіональних програм за базовими аспектами людського розвитку.

У четвертому розділі *“Напрями реалізації концепції людського розвитку в Україні”* визначені стратегії людського розвитку в Україні на період до 2015 року, розроблено прогноз регіонального рівня людського розвитку та заходи соціально-економічної політики з його підвищення.

Визначення глобальних цілей соціально-економічного прогресу на кожний період супроводжується їх суспільним визнанням. Прихильники визначають, що прийняття глобальних цілей створює сприятливе середовище для формування та реалізації прагнень. Критики, в свою чергу, вважають, що глобальні цілі не мають ціни, не розрізняються відповідно до різних умов, у яких перебуває країна, не супроводжуються конкретними національними та міжнародними планами з їх впровадження та що будь-який зв'язок між національним прогресом та глобальними цілями є тільки випадковим. Автор вважає, що, замість того щоб утримувати екстремальну позицію, буде більш продуктивним встановити гнучкий перелік цілей, щоб кожна країна знайшла власні.

За регіональним індексом людського розвитку та інтегральними показниками аспектів людського розвитку можна виділити чотири усталені групи областей, для кожної з яких необхідно розробити індивідуальну програму підвищення розвитку людського потенціалу. Разом з тим є програма, що має

бути реалізована для всіх регіонів. Мова йде про надання більш широких повноважень місцевим органам влади, ефективніше використання ними місцевих бюджетів та невідкладні заходи із захисту навколишнього середовища.

До першої групи (АР Крим, Полтавська, Чернігівська обл. та м. Київ) належать регіони, що не мають низьких показників за жодним аспектом людського розвитку. Винятком у даному випадку є Київ, оскільки екологічна ситуація тут найгірша. Для подальшого розвитку людського потенціалу у цих регіонах потрібно проводити лише виважену політику, яка проводилася до цього часу із зосередженням більшої уваги на проблемних аспектах людського розвитку.

Друга група областей (Вінницька, Дніпропетровська, Житомирська, Київська, Львівська, Одеська, Рівненська, Харківська) – це регіони, в яких найнижчі показники за одним із аспектів людського розвитку і середні ще за двома. Тут необхідні розробка та впровадження спеціальних програм для існуючих проблем, постійний моніторинг тих аспектів, що можуть стати проблемними, та реалізація відповідних підтримуючих заходів.

Третя група областей (Запорізька, Івано-Франківська, Хмельницька, Черкаська, м. Севастополь, Волинська, Донецька, Закарпатська, Кіровоградська, Тернопільська, Херсонська) складається з регіонів, що мають низькі значення за трьома-чотирма аспектами людського розвитку, а за іншими входять до групи регіонів із середнім рівнем розвитку. У цих областях доцільно застосувати програми розв'язання основних проблем людського розвитку, але не за рахунок інших аспектів людського розвитку. У разі недостатніх фінансових можливостей необхідно розв'язувати, у першу чергу, проблеми, що відносяться до базових можливостей людського розвитку: здоров'я, освіти та матеріального добробуту.

Четверта група (Сумська, Чернівецька, Луганська, Миколаївська) – це області, які мають суттєві проблеми майже за всіма аспектами людського розвитку. Для підвищення рівня людського розвитку в цих регіонах необхідне загальне економічне зростання, яке дасть змогу направити сюди додаткові фінансові ресурси.

Метою соціально-економічної політики держави має бути створення умов для розвитку та функціонування соціальних відносин, всебічного розвитку творчого потенціалу населення. Ринкова економіка передбачає зміну самої системи державного регулювання, потребує нових, адекватних умовам ринку, законів: податкових щодо захисту прав споживача, соціального забезпечення тощо. Також відчутна потреба у правовому забезпеченні масової приватизації державного та муніципального майна.

Важливою проблемою формування ефективної соціально-економічної політики для реалізації концепції людського розвитку є забезпечення балансу

між її компенсаційною та мотиваційною функціями. Перенесення акцентів на будь-яку з них загрожує або розвитком патерналістських настанов і зниженням стимулів до активної поведінки працездатних верств населення, що не відповідає самій суті концепції, або вкрай тяжким становищем соціально вразливих верств, соціальною напругою в суспільстві, що також суперечить принципам та меті розвитку людського потенціалу.

За таких умов необхідне реформування традиційної системи державного забезпечення, основними напрямками якого мають стати:

- законодавче закріплення мінімальних державних соціальних гарантій в найбільш важливих сферах життєдіяльності населення (оплата праці, доходи, освіта, культура, охорона здоров'я, житло, соціальне забезпечення);
- розвиток соціального страхування;
- створення мережі соціальної допомоги населенню.

Таким чином, особливим завданням, що забезпечить підтримку населенням ринкових перетворень, є збереження державних гарантій задоволення важливих соціальних потреб громадян. Але важливою проблемою залишається визначення її меж, щоб не підірвати стимули до роботи у працездатних верств населення, не викликати утриманські настрої у економічно активної частини населення, що негативно вплинуло б на подальший розвиток економіки держави.

ВИСНОВКИ

1. Існуюча система інтегральних показників людського розвитку є результатом компромісу між кількістю країн, у яких може бути застосована ця методика, зважаючи на наявне інформаційне забезпечення, та відповідністю інтегрального показника концепції людського розвитку.
2. Запропоновані методики оцінки людського розвитку спираються на результати критичного аналізу та узагальнення міжнародного досвіду.
3. Оцінка рівня людського розвитку в країнах з перехідною економікою за методикою ПРООН не враховує, достатнім чином, варіацію рівнів освіти та спрямованості ВВП на потреби людини. Тому була побудована система показників, методика розрахунку ваг первинних показників та методика обчислення інтегрального показника людського розвитку для країн з перехідною економікою.
4. Необхідність зіставлень рівнів розвитку різних регіонів у межах країни і виокремлення складових визначених розбіжностей, з одного боку, та наявність необхідного інформаційного забезпечення, з другого, обумовлюють доцільність і можливість побудови ієрархічної системи показників регіонального людського розвитку. Розроблений комплексний підхід до відбору показників, оцінки ваг показників та розрахунку регіонального індексу людського розвитку є вирішенням цього завдання.

5. Проведений аналіз довів необхідність розрахунку індексу людського розвитку диференційовано за статтю та віком з використанням нових підходів. В роботі запропонована методика розбудови інтегральних показників людського розвитку з диференціацією за статтю. Вперше в практиці розрахунку інтегральних показників людського потенціалу побудована методика обчислення індексу людського розвитку з диференціацією за віком як в межах країни, так і для міждержавних порівнянь.

6. За інтегральним показником людського розвитку для країн транзитивної економіки рейтинг України мав чітку тенденцію до зниження, і серед 22 країн у 2001 році Україна посідала лише 16 місце. Нижче знаходилися лише країни Середньої Азії та Молдова.

Падіння рейтингу України протягом десяти років відбувалося на тлі демографічної кризи та погіршення стану здоров'я населення України. Економічна криза призвела до практичного занепаду системи охорони здоров'я, все вищезгадане спричинило значні втрати людського потенціалу, але проблеми у сфері охорони здоров'я на відміну від демографічної ситуації, можуть бути виправлені вже протягом наступних 5–7 років за умови реалізації програм реформування системи охорони здоров'я та пропаганди здорового способу життя.

Найбільш суттєвих втрат Україна зазнала у сфері матеріального добробуту населення. На відміну від стану та розвитку охорони здоров'я ця проблема ще довго буде істотно зменшувати інтегральний показник людського розвитку в Україні.

7. Лідером серед регіонів України за рівнем людського розвитку є місто Київ. Це обумовлено високим рівнем інтегральних показників базових аспектів людського розвитку. Для всіх інших регіонів не була характерна така стабільність, і якщо значні коливання рейтингу міста Севастополя можна пояснити ненадійністю оцінок показників, то коливання рейтингу великих областей цілком обумовлене ступенем реалізації конкретних регіональних програм за базовими аспектами людського розвитку.

8. За регіональним індексом людського розвитку та інтегральними показниками аспектів людського розвитку можна виділити чотири усталені групи областей, для кожної з яких необхідно розробити індивідуальну програму підвищення розвитку людського потенціалу.

9. Попри значну регіональну диференціацію є програма, яка має бути реалізована для всіх регіонів. Вона полягає, перш за все, у наданні більш широких повноважень місцевим органам влади, ефективнішому використанні ними місцевих бюджетів та невідкладних заходах щодо захисту оточуючого середовища.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Шишкін В. Методика оцінювання рівня людського розвитку // Соціально-економічний розвиток України. Проблеми статистики: Зб. наук. пр. – К., 1999. – №1. – С.234–238.
2. Шишкін В. С. Методика побудови регіонального індексу людського розвитку // Збірник наукових праць кафедри управління трудовими ресурсами і розміщення продуктивних сил Тернопільської академії народного господарства “Регіональні аспекти розвитку та розміщення продуктивних сил України”. – Тернопіль, 1999. – №3. – С.223–227.
3. Шишкін В. С. Гендерна диференціація розвитку людського потенціалу в Україні // Збірник наукових праць кафедри управління трудовими ресурсами і розміщення продуктивних сил Тернопільської академії народного господарства “Регіональні аспекти розвитку та розміщення продуктивних сил України”. – Тернопіль, 2000. – №4. – С.293–298.
4. Шишкін В. С. Методика розрахунку індексу людського розвитку з диференціацією за віком // Соціально-економічний розвиток України. Проблеми статистики: Зб. наук. пр. – К.: НДІ статистики, 2000. – №2. – С.215–220.
5. Шишкін В. С. Концептуальні та методологічні підходи до вивчення регіональних особливостей людського розвитку // Статистика України. – 2001. – №1. – С.30–38.
6. Шишкін В. С. Феномен бідності молодих сімей в Україні в контексті людського розвитку // Вісник Технологічного університету Поділля. Серія: економічні науки. – 2001. – № 2. Ч. 1. – С.186–188.
7. Шишкін В. С. Методологічні засади оцінювання діяльності місцевих органів влади // Соціально-економічний розвиток України. Проблеми статистики. Зб. наук. пр. – К.: НДІ статистики. – 2002. – №4. – С.247–253.
8. Шишкін В. С. Тенденції людського розвитку в країнах транзитивної економіки // Збірник наукових праць кафедри управління трудовими ресурсами і розміщення продуктивних сил Тернопільської академії народного господарства “Регіональні аспекти розвитку та розміщення продуктивних сил України”. – Тернопіль, 2002. – №7. – С.237–242.
9. Шишкін В. С. Регіональна диференціація матеріального добробуту населення України // Вісник Технологічного університету Поділля. Серія: економічні науки. – 2003. – № 4. Ч. 1. – Том 2. – С.138–140.

АНОТАЦІЯ

Шишкін В. С. Людський розвиток: оцінка та основні напрями підвищення його рівня. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук за спеціальністю 08.09.01 – Демографія, економіка праці, соціальна економіка і

політика. – Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, Київ, 2004.

У дисертаційній роботі вдосконалено концепцію розвитку людського потенціалу, методологію побудови узагальнюючих показників та методіку розрахунку регіонального індексу людського розвитку. Розроблено нові методологічні підходи та запропоновані методики розрахунку дезагредованих показників людського розвитку. Розроблена методика для оцінки регіональних рівнів людського розвитку в Україні. Запропоновано оригінальну методіку і здійснена порівняльна оцінка людського розвитку країн з перехідною економікою. Розроблено прогноз базових регіональних аспектів людського розвитку. На основі зроблених розрахунків окреслено основні напрями державної соціально-економічної політики з метою розв'язання специфічних проблем розвитку людського потенціалу різних регіонів України.

Ключові слова: регіон, людський розвиток, базові можливості, гендерна диференціація, інтегральний показник.

АННОТАЦІЯ

Шишкин В. С. Человеческое развитие: оценка и основные направления повышения его уровня. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук по специальности 08.09.01 – Демография, экономика труда, социальная экономика и политика. – Институт демографии и социальных исследований НАН Украины, Киев, 2004.

В диссертационной работе усовершенствована концепция развития человеческого потенциала, она представлена как основа для построения социально ориентированного государства. Методология построения обобщающих показателей тоже была изменена в связи с переосмыслением самой концепции человеческого развития.

В работе предлагаются новые методологические подходы и методики расчета дезагрегированных показателей человеческого развития. Разработана методика оценки уровня человеческого развития для различных возрастных групп предлагается новая методика расчета регионального индекса человеческого развития, в которой использована национальная статистическая база и новые подходы для отбора основных показателей человеческого развития. На основе сделанных расчетов проведена группировка областей Украины за региональным индексом человеческого развития и интегральными показателями основных аспектов человеческого развития, в результате было сформировано четыре группы регионов, которые имеют специфические черты развития человеческого потенциала.

Очерчены основные направления государственной социально-экономической политики с целью решения специфических проблем развития человеческого потенциала разных регионов Украины.

Предложена оригинальная методика и осуществлена сравнительная оценка человеческого развития стран с переходным типом экономики. Выявлены особенности развития человеческого потенциала для этого типа стран по базовым аспектам. Детально проанализировано специфические черты человеческого развития в Украине в сравнении с другими странами переходной экономики.

Разработка взвешенной региональной политики в сфере человеческого развития должна опираться на надежные прогнозы. В работе предложена методика и результаты ситуативного регионального прогноза, которые позволяют разрабатывать региональную социально-экономическую политику по двум направлениям: общие задачи, которые необходимо реализовать во всех регионах, и задачи, необходимые для реализации в группе регионов.

Ключевые слова: регион, человеческое развитие, базовые возможности, гендерная дифференциация, интегральный показатель.

ANNOTATION

Shyshkin V. S. Human development: estimation and main directions of increase of its level. – Manuscript.

The thesis is obtaining of Scientific Degree of Candidate of Sciences (Economics) by Speciality 08.09.01 - Demography, labour economics, social economics and policy. – Institute for Demography and Social Researches of NAS of Ukraine, Kiev, 2004.

In the thesis the concept of development of human potential, methodology of construction of generalizing parameters and technique of account of a regional index of human development is advanced. The new methodological approaches are developed and the techniques of account disaggregated of parameters of human development are offered. The original technique is offered and the comparative valuation of human development of countries with a transitive type of economy is carried out. Forecast of basic regional aspects of human development is made. On the basis of the made accounts the main directions of state socio economic policy are outlined with the purpose of the decision of specific problems of development of human potential of different regions of Ukraine.

Key words: region, human development, basic abilities, gender differentiation, integrated parameter.

